

ISETEHTUD VÕI RIIKLIK AINEKAVA? GÜMNAASIUMI USUNDIÕPETUSE ÕPETAJATE ÕPPESISU VALIKUD

Silja Härm, Olga Schihalejev

Abstract

Self-made or National Curriculum? The Selection of Learning Content by the Teachers of Religious Education in Upper Secondary Schools

This article is based on two studies. In 2011–2018, a study was conducted on the number of schools teaching religious education (RE). The study was based on data of the Estonian Education Information System and also on questionnaires sent to the teachers. For the second study, in 2015–2016, 22 interviews were conducted with upper secondary school teachers, being concerned mostly with the syllabuses of the RE. The interviews were analysed by means of inductive content analysis. According to the findings, teaching RE is much more common in upper secondary schools than in basic schools. As RE is an elective subject, the number of schools where it is taught vary each year, as well as the exact name of the subject, and the number of courses vary from one school to another. This makes implementing of national curricula for RE heavily reliable on the choices of RE teachers. Development of the syllabus and compiling of new textbooks is necessary to improve the quality of teaching. But first and foremost, there is a need to develop training and in-service training of the teachers, as they are the main decision-makers about what and how to teach.

Keywords

Religious education · teaching content · Estonia

Astal 2010 Eestis kehtestatud uue gümnaasiumi riikliku õppekava põhjal suurenes valitavate õppeainete maht õppekavas (Gümnaasiumi riiklik õppekava 2011). Valikainete eesmärgiks on „toetada noore kujunemist küpseks, valikuid teha oskavaks isiksuseks“, mis omakorda peaks kaasa aitama õpilase võimalikult kiirele ja sujuvale siirdumisele haridussüsteemist tööturule (Lamesoo, Ader 2016: 4). Uues õppekavas on teiste valikainete hulgas esimest korda kirjeldatud ka usundiõpetus. Samas oli usundiõpetuse õpetamisel, küll erinevate nimetuste all, selleks ajaks seljataga ligi kahekümneaastane õpetamistraditsioon.

Eesti Hariduse Infosüsteemi (EHIS) andmetel õpetatakse religioo- niga seotud õppeaineid eri nimetuste all ja enam gümnaasiumis kui põhi- koolis. Artiklis on antud ülevaade nende õpetamisest viimastel aastatel.

Ainekavad annavad raami, mida õpetada konkreetses õppeaines vas- tavas kooliastmes. Kuid kui õppeainet õpetatakse eri nimetuste all, on põhjust arvata, et kooliti erineb ka õppesisu. Käesoleva artikli eesmärk on analüüsida, millised tegurid mõjutavad Eesti gümnaasiumiastme usundi- õpetuse õpetajate otsuseid aine õppesisu valimisel. Viidatud on analüüsi käigus ilmnenud probleemide võimalikele lahendustele ja edasist uurimist vajavatele teemadele.

Gümnaasiumiastme usundiõpetuse õppesisu on analüüsitud usundi- õpetuse õpetajate seas läbiviidud kvalitatiivse uuringu põhjal, sest selles õppeastmes peaks kajastuma ka põhikoolis omandatud või omandamata jäänud teadmised. Uuringu käigus tehti poolstruktureeritud intervjuud 22 Eesti gümnaasiumiastme usundiõpetuse õpetajaga peamiselt usundi- õpetuse ainekava kohta. Intervjuud toimusid 2015. aasta kevadest 2016. aasta kevadeni ja kõik intervjuueeritud õpetajad õpetasid eestikeelsetes munitsipaal- või riigikoolides. Intervjuud salvestati ja litereeriti. Artiklis kasutatud õpetajate nimed on pseudonüümid. Intervjuude analüüsimi- seks on kasutatud induktiivset sisuanalüüsi (Saldana 2013).

KUI PALJUDES KOOLIDES ÕPETATAKSE USUNDIÕPETUST

Küsimusele, kui paljudes koolides õpetatakse usundiõpetust, pole lihtne ega ühemõtteline vastata. Küsimus on olnud problemaatiline juba pikka aega. Enne usundiõpetuse liitmist riiklikusse õppekavasse kirjutas Pille

Valk segadusest usundiõpetust õpetavate koolide arvu kohta: „Isegi Haridus- ja Teadusministeeriumil puudub olukorrast täpne ülevaade“ (Valk 2008: 101). Kuigi EHIS võimaldab teha väljavõtte ja analüüsi, kui paljudes koolides milliseid valikaineid õpetatakse, on need andmed eri põhjustel ka praegu ebatäpsed. Siiani on koole, kus eelistatakse usundeid käsitleva aine puhul kasutada riiklikus õppekavas toodu asemel sõnu „religioon“ või „usk“ otseselt mittedisaldavaid nimetusi, nt „kultuurilugu“ või „filosoofia“.

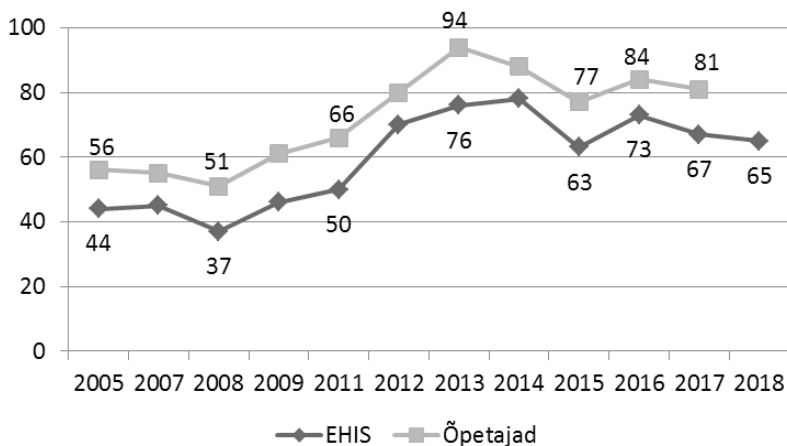
Terminoloogilise mitmekesisuse taga tasub otsida ka ajaloolisi tagamaid. Nimelt võeti taasiseseisvumise järel aine ametliku nimetusena üle enne Nõukogude okupatsiooni kasutusel olnud nimetus „usuõpetus“ (Tammo, Kond, Nigola 1993), mis seostus paljude kõrvaltvaatajate jaoks aga Oskar Lutsu „Kevade“ köstri ja ühe maailmavaate õpetamisega, mistõttu üha enam eelistati koolides alternatiivseid nimetusi, nagu „religiooniõpetus“, „usundilugu“, „maailma religioonid“ jne (Schihalejev 2009, 48). Lisaks mõjutas koolis aine nimetust ka seadusandlik piirang, mille kohaselt pidi usuõpetus olema õpilasele vabatahtlik. Olukorras, kus tegu polnud ühe usu õpetamisega, tundus selline nõue mitmele koolile aga ülearune. Ainet kultuurilooks, filosoofiaks või maailmavaateõpetuseks nimetades sai selle tunniplaani lülitada tavalise kooli valikainena (Schihalejev 2012).

EHIS-e andmetel oli 2018/2019. õppeaastal 65 kooli, kus õpetati ainet, mille nimi viitab selgesti religiooni teema käsitlemisele. 2015/16. õppeaastal oli selliste koolide arv 63 (EHIS 2015). Ainet õpetati järgmiste nimetuste all:

- Usundiõpetus (44),
- Usuõpetus (5),
- Inimene ja religioon (4),
- Maailma religioonid /usundid (4),
- Eesti usuline maastik (2),
- Religiooniõpetus (2),
- Usundilugu (2),
- Religioon maailmakultuuris (2),
- Idamaade kultuurilugu, Kristliku maailmapildi alused,
- Kristlus kunstis, Liturgika, Maailmavaateõpetus, Multikultuur,
- Religioon, Religioonilugu.

2010. aastast on seadustes terminoloogiliselt eristatud ainult erakoolides lubatud ühe usu tunnistusest lähtuv usuõpetus ning teisalt munitsipaal- ja riigikoolides pakutav eri usundeid tutvustav aine usundiõpetus (Erakooliseadus 2010). Siiski, nagu näha EHS-e väljavõtetest (2011–2018), pole koolid oma ainenimetusi veel seadustega kooskõlla viinud ning mitmes koolis kehtivad veel „ajalooliselt“ kasutusel olnud nimetused. On selgelt konfessionaalseid koole, kus ainet õpetatakse usundiõpetuse nime all, ning teisalt munitsipaalkoole, kus usundeid käsitlevat ainet võib leida nii kultuuriloo, filosoofia kui ka usuõpetuse nime alt.

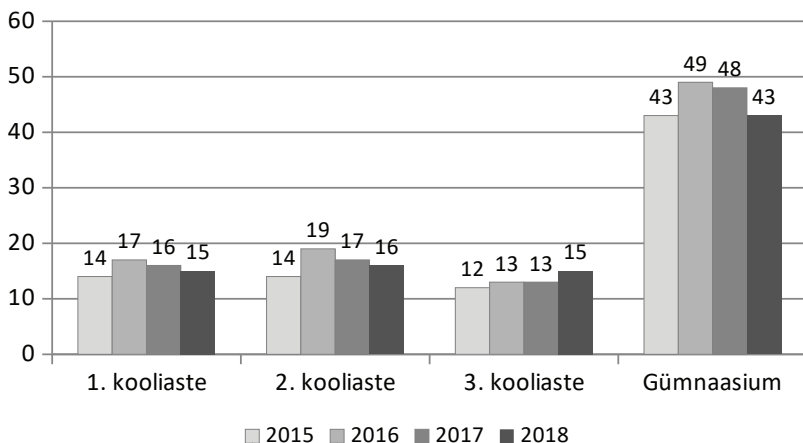
Mõni kool pole aga ainet EHS-esse kandnud, mistõttu ei ole sealset andmed täielikud. 2018. aasta kevadel läbiviidud usundi- ja usuõpetuse õpetajate ankeetküsitluste kohaselt on igal aastal üle kümne kooli, kus on usundiõpetust koolis antud, kuid mis EHS-e andmetes ei kajastu (joonis 1).

Joonis 1. Usu- ja usundiõpetus koolides EHS-e väljavõtete 2005–2018 alusel ja ainet andnud õpetajate väitel

Aastate vaates on märgatav hüpe toimunud aastatel 2010–2013, mil seoses usundiõpetuse kohta käivate õigusaktide muutumisega tuli juurde nii neid koole, kus ainet õpetama hakati, kui ka neid koole, kus aine nimetus muutus (nt kultuuriloo usundiõpetuseks). Arvude kõikumise puhul peab

arvestama ka 2012. aastast alanud koolivõrgu korrastamist (<https://www.hm.ee/et/tegevused/alus-pohi-ja-keskharidus/keskharidus#riigigymn>; Riigi Teataja I, 04.10.2012, 4), mille käigus kahaneb eriti gümnaasiumiharidust pakkuvate koolide üldarv. Kui 2016. aasta sügisel oli gümnaasiumiosaga koolide arv 171, siis 2018. aasta sügisel oli see 159 (Haridus- ja Teadusministeerium 2016: 9; 2018: 10). Enamasti on usundiõpetus just gümnaasiumi õppekavas (41 kooli), I ja III kooliastmes õpetatakse seda 15 koolis ja II kooliastmes 17 koolis. 2015/2016. õppeaastal, mil uuringu intervjuud läbi viidi, õpetati ainet 43 gümnaasiumis, I ja II kooliastmes 14-s ja III kooliastmes 12 koolis (joonis 2). Ka edaspidistel aastatel on suhtarvud vaatamata väikestele kõikumistele jäänud sarnaseks.

Joonis 2. Aine õpetamine kooliastmeti EHS-e 2015., 2016., 2017. ja 2018. a väljavõtete andmetel

ÕPPESISU VALIKUT MÕJUTAVAD TEGURID

Tavaliselt lähtuvad õpetajad oma töökavade väljatöötamisel ja õppesisu valimisel ainekavast ja/või õpiku(te)st (Holt 2015: 85–87; Mikk 2000: 17–20). Ent Eesti praeguses olukorras võivad usundiõpetuse õpetajad

saada tavalisest vähem tuge nii ainekavast kui ka õpikutest. Sarnase õpikute nappusest tuleneva probleemi on välja toonud Soome valikaine „Maailmavaateõpetus“¹ puhul ka Zilliacus (2014) ning Sakaranaho ja Salmenkivi (2009). Gümnaasiumi riiklikus ainekavas on kaks usundiõpetuse kursust: religioonide põhiküsimusi käsitlev kursus „Inimene ja religioon“ ja Eesti religiooniloo ja -sotsioloogiaga tegelev kursus „Eesti usuline maastik“ (Gümnaasiumi riiklik õppekava 2011). Siiski ei tähenda see, et koolides õpetatakse just neid kahte kursust, vaid valikainele iseloomulikult erinevad kooliti ja õppeaastati kursuste arv ja ka teemad. Kahest riiklikus ainekavas kirjeldatud kursusest on vaid esimesena nimetatul õpik olemas (Jürgenstein, Schihalejev 2011).

Intervjuudest selgus, et on mitu probleemi, millele õpetajad peavad töökava koostades ja õppesisu valides vastuse leidma. Probleemid tulevad usundiõpetusest kui valikainest, ainekavast, õpikutest ja laiemalt õppematerjalide valimisest. Õppesisu kujundavad lisaks õpilaste sissetoodud teemad. Rõhuasetusi õppesisis näitab ka see, millised teemad õpetajate sõnul välja jäävad. Seega on artiklis eelkõige tähelepanu all probleemid, mis panevad õpetajaid riiklikust ainekavast kõrvale kalduma. Õppe-eesmärgid² ja oodatavad õpitulemused, mis samuti kujundavad õppesisu, jäävad artikli fookusest välja.

ÕPPESISU SÕLTUVUS USUNDIÕPETUSE KUI VALIKAININE STAATUSEST

See, kuidas usundiõpetuse õppesisu sõltub valikaine staatusest, ei ole spetsiifiline usundiõpetusele, vaid tõenäoliselt puutuvad sarnaste probleemidega kokku ka teiste valikainete õpetajad Eestis. Selle kohta tehtud uuringuid ei õnnestunud leida. Küll aga on valikainete õpetamise kohta praegu kehtiva riikliku õppekava raames läbi viidud uuring, mis annab ülevaate, kuidas ja mis põhimõtetel Eesti gümnaasiumides valikaineid

¹ Tegem on usuõpetuse alternatiiviga peamiselt sekulaarse taustaga õpilastele, mida pakutakse alates 1985. aastast. Soome keeles *elämänkatsomustieto* on vahel tõlgitud ka „eetika“ või „sekulaarne eetika“, et eristada seda selgemini usuõpetuses õpetatavast eetikast käsitlevast õppesisust.

² Gümnaasiumi usundiõpetuse õppe-eesmäärke on käsitletud eraldi artiklis, vt Härm 2018.

pakutakse, ning selle autorid väidavad, et tegu on esmase katsega seda kirjeldada (Lamesoo, Ader 2016: 4). Teine uuring, mis tehti 2015. aasta sügisest 2016. aasta kevadeni, käsitleb samuti valikkursuste pakkumist gümnaasiumides, ent tugineb EHIS-e andmetele (Kallip 2016). Nende kahe uuringu tulemusi on võrreldud õpetajatega tehtud intervjuude analüüsiga. Õpetajad tõstatasid üsna mitu probleemi, mis tulenevad sellest, et usundiõpetust õpetatakse valikainena. Neist käsitletakse järgnevalt selliseid, mis seostuvad õppesisu valimisega õpetaja poolt.

Esiteks põhjustab valikaine staatus mitmesuguseid õppetöö korraldusega seotud probleeme. Õpetaja peab valmis olema selleks, et igal õppeaastal võivad õpilaste hulk, nende vanus ja eelteadmised märkimisväärselt erineda ning õppesisu tuleb vastavalt sellele muuta. Õpilaste grupid, kes aine valivad, võivad õppeaastati olla väga erineva suurusega, vahel üpris väikesed, teisel korral aga nii suured, et kõigile õpilastele ei jätku klassis kohti. Kui usundiõpetust pakutakse koolis valikainena üle aasta või üle kahe aasta, siis võivad ühes rühmas olla koos 10., 11. ja 12. klassi õpilased: „...see uus rühm, mis on ka selline keeruline kombinatsioon isegi, et kui sul on kümnenda ja kaheteistkümnenda klassi õpilased, kellel on õpingutes ja arengus päris suur vahe.“ (Margus) Kui on koos õpilased eri klassidest, peab õpetaja võtma aja, et nad omavahel tutvuksid: „...ühe väikse grupiga ma alustasin ja ma ei tulnud selle pealegi, et nad on erinevatest klassidest. Ja ma vaatasin, et miks nad üldse ei räägi omavahel, no ei räägi. Ja ei saanud arutleda mitte midagi, sest üks õpilane ainult rääkis ja oligi kõik. Ja siis mul ... poole kursuse pealt tuli meelde, et ... nad ei ole omavahel tuttavad, mida nad räägivad tõsisel teemadel, kui nad ei teagi, kellega nad räägivad. Ja siis ma alustasin otsast peale.“ (Emma)

Osa koole on teinud õpilastele kohustuslikuks ühe usundiõpetuse kursuse valimisel läbida ka teine või teised kursused. Teistes koolides võib kursusi valida ükshaaval. Sellisel juhul peab õpetaja arvestama olukorraga, et klassis on korraga nii neid õpilasi, kes on sissejuhatavat kursust õppinud, kui ka neid, kes usundiõpetusega alles alustavad. Õpetajalt nõuab see olukorraga toimetulemiseks leidlikkust: „Pooled [õpilased] on mul samad järgmisel aastal ka. Nad saavad toetada teisi [s.t neid, kes alustavad].“ (Emma)

Gümnaasiumides, kus on kindlaks määratud õppesuunad, täidetakse osa õppesuuna kursustest valikkursuste arvelt (Lamesoo, Ader 2016: 4)

ja seega võib usundiõpetus olla ühes ja samas koolis mõnes õppesuunas kohustuslik kursus ja mõnes valikkursus. Sellele võib lisanduda olukord, et mõnda kursust tuleb õpetada perioodõppe vormis, teine aga kestab läbi õppeaasta. Seda kõike peab õpetaja arvestama töökavade koostamisel, mis muudab nende ettevalmistamise töömahukamaks.

Teiseks mainisid intervjueritud õpetajad korduvalt, et nad peavad oma õppeainet „reklaamima“, et õpilased seda valiksid. Valikaine puhul on aina õhus oht, et uuel õppeaastal ei vali seda piisav arv õpilasi ja kursust ei avata. Nii on õpetaja pidevalt ebakindlas olukorras. Õpetajad, kes õpetavad eri õppeaineid, ei tea, kas nad saavad küllaldase koormuse. Ainult usundiõpetust õpetavad õpetajad on aga teadmatuses, kas nad üldse saavad järgmisel aastal selles koolis tööd jätkata: „...*kui nad [s.t õpilased] sügisel registreerivad, siis on alati see pinge, kas tuleb täis. Sest osa aineid ei tule täis [s.t ei registreeru piisav hulk õpilasi], ... mul siitamaani pole veel seda olnud.*“ (Piret) Selline olukord võib mõjutada töö pikaajalist planeerimist ja enesetäiendamise motivatsiooni. Ennekõike paneb see aga õpetaja olukorda, milles tal tuleb õppesisu valikul lähtuda õpilaste arvatavatest eelistustest.

Eespool kirjeldatud mitmekesisus õppeaine nimetuses kajastub ka õpetajatega tehtud intervjuudes. Usundiõpetuse kursustele nime valimine võib samuti olla seotud õpetaja vajadusega valikainet reklaamida. Mitu õpetajat viitab, et üks või teine nimetus toob kursusele rohkem õpilasi. „*Algul oli kursuse nimi „Kultuurilugu“ ja rahvast tuli murdu. Ja üldse nimetusest oleneb palju kursuse populaarsus. Kui panin „Usundilugu“, rahvas kohe vähenes, ei ole üldse huvitav. Kui näiteks kasutada seda riiklikku nimetust „Usundiõpetus“, siis see viib üldse mingi konfessiooni mõtte peale, sinna kohe kindlasti [lapsevanem] ei tahaks oma last lubada. Selline „Maailmausundid“ või „Maailmareligioonid“ tundus nagu kõige loogilisem ja sellega sai päris palju aastaid töötatud.*“ (Meelis) Õpetaja, kes lähtus küll õppetöös riiklikust ainekavast, põhjendas ühe kursuse nime muutmist järgnevalt: „*Aga kuna ma pean ... reklaamima ennast, et nad valiks seda ainet, siis „Maailmausundid“ köidab neid rohkem, ... „Eesti usuline maastik“ on selline pealkiri, mis neile üldse huvi ei paku.*“ (Emma)

Lisaks riiklikus õppekavas kirjeldatud valikkursustele võivad koolid õpetada ka enda poolt kirjeldatuid (Haridus- ja Teadusministeerium 2010). EHS-e andmetele tugineva uuringu põhjal õpetati eesti õppekeelega

gümnaasiumides riiklikus õppekavas kirjeldatud valikkursusi 2015/2016. õppeaastal vaid 56% ulatuses kõikidest valikkursustest (Kallip 2016: 69). Sama uuring näitab, et kooli õppekavast tulenevate usundiõpetuse valikkursuste puhul kasutati 2015/2016. õppeaastal kõige enam nimetust „Maailma religioonid“ (Kallip 2016: 72). Samasugune, väikeste erinevustega sõnastatud (maailmareligioonid, maailma religioonid, maailma-usundid, maailma usundid), kuid analoogset sisu edastav nimetus tuleb enam kasutatuna esile ka intervjuudest. Ent kui usundiõpetuse õpetajad väidavad, et mõne nimetuse puhul valib seda õppeainet rohkem õpilasi, siis on põhjust arvata, et ka populaarsema ainenimetuse kohane õppesisu köidab õpilasi rohkem ja mõjutab õppeainet valima. Nii võib oletada, et õpetajad eelistavad nii õpilaste seas populaarsemaid õppeaine nimesi kui ka õppesisu, sest õpetajad saavad valikainet õpetada ainult siis, kui seda valib piisav hulk õpilasi. Intervjuudest selguski, et kõik õpetajad tutvustavad suuremaid religioone ja mitu ainult ühte kursust õpetavat õpetajat sellega ka piirdub. Valikainete õpetamise kohta tehtud uuringu järgi mõjutab eestikeelsetes gümnaasiumides õppeainete valimist kõige rohkem huvi teema vastu (75%) (Lamesoo, Ader 2016: 21–22). Gümnaasiumi valikkursuste populaarsuse teema vajaks veel edasist uurimist.

Kokkuvõttes mõjutavad valikaine staatusest tulenevad probleemid nii õppeaine nime valikut kui sellega seotud õppesisu valikut. Õpilaste hulga, vanuse ja eelteadmiste erinevus paneb aga õpetajale lisakoormuse õppesisu õpetatavale heterogeensele rühmale sobivaks kujundamisel.

AINEKAVAST TULENEVAD PROBLEEMID ÕPPESISU VALIMISEL

Valikainete puhul tuleb meeles pidada, et kui õpetajad ei lähtu aine nime tamisel riiklikus õppekavas kirjas olevast, ei pea nad ka õpetamisel riiklikust õppekavast lähtuma (Haridus- ja Teadusministeerium 2010). Nii on neil „*rohkem vabad käed*“ (Margus) õppeaine sisu kujundamisel. Ent teisalt võivad nad ometi ka sel juhul suuremal või vähemal määral riiklikust ainekavast inspiratsiooni saada: „*Aga ma olen püüdnud end siiski mingil määral kurssi viia vähemalt, nii et selles mõttes muidugi ainekava on nagu tuttav maastik.*“ (Margus)

Gümnaasiumi riikliku õppekava usundiõpetuse ainekavas on kirjeldatud kaks kursust: „Inimene ja religioon“ ja „Eesti usuline maastik“ (Gümnaasiumi riiklik õppekava 2011). Intervjueeritud õpetajatest õpetas enamik kas üht või kaht kursust (vastavalt 9 ja 8 õpetajat 22 intervjueeritust) ja mõned kolme või nelja kursust. Seega peamiselt õpetajad kas valivad ainekavas antud kursustest ühe ja/või koostavad ise kursus(t)e ainekava(d). See tähendab, et enamik intervjueeritud õpetajaid on pidanud tegema otsustavaid valikuid õppesisu kohta ainuüksi seepärast, et nende õpetatud kursuste arv erineb riiklikus ainekavas esitatust.

Intervjuude analüüsimisel ilmnnes üks praeguste usundiõpetuse ainekavade kesksemaid probleeme. Nende koostamisel on nimelt eeldatud, et gümnaasiumis usundiõpetust õppivad noored on läbinud põhikooli III astmes maailma suuremaid religioone käsitleva kursuse. Ent käesoleva artikli alguses esitatud andmetest selgub, et tegelikkuses see enamasti nii ei ole. Leidus isegi mitu õpetajat, kes ei ole kohanud ühtki põhikoolis usundiõpetust õppinud õpilast. Seetõttu tutvustavad gümnaasiumiõpetajad usundiõpetuse tundides ka maailmareligioone, ehkki õppekava kohaselt peaksid need teadmised õpilastel põhikooli ajast juba olemas olema. Ent oli ka mõni õpetaja, kelle õpilastest oli osa usundiõpetust põhikoolis õppinud. Aga isegi need õpetajad pidid siiski põhikooli ainekavas sisalduvaid teemasid õpetama, sest need olid uued ülejäänud õpilastele. Kuna see on oluline ainekavaga seotud probleem, antakse järgnevalt ülevaade sellest, kuidas õpetajad on selle lahendanud ühe, kahe ja kolme usundiõpetuse kursuse õpetamisel.

Intervjuudest selgus, et kui õpetaja õpetab koolis ühte usundiõpetuse kursust, siis ükskõik millise nime all ta seda õpetab, on selle sisuks kas osaliselt või täielikult eri religioonide tutvustamine. Riiklike usundiõpetuse ainekavadega on õpetajad üldiselt tuttavad ja osa neist kasutab gümnaasiumi usundiõpetuse kursuse planeerimisel põhikooli usundiõpetuse ainekava III kooliastme kursust „Üks maailm, erinevad religioonid“. Selle kursuse sisuks on tutvumine eri religioonidega: „Lähemaks tundma-õppimiseks valitakse suuremate maailmausundite hulgast vähemalt viis religiooni.“ (Põhikooli riiklik õppekava 2011) Näiteks kujundasid mõned õpetajad selle kursuse põhjal sissejuhatava osa gümnaasiumi ainsale usundiõpetuse kursusele, põhjendades selle kasutamist õpilaste religioonialaste eelteadmiste puudumisega. „*Ja me hakkamegi sellega peale,*

mis tegelikult oleks vaja ära teha olnud üheksandas klassis, mis on tegemata, oleme selle üheksanda tegemata töö teinud ära kaheteistkümnenda klassi alguses, et neile anda ülevaatlisku informatsiooni olemasolevatest usunditest, põhimõistetest, et nad tunneksid ära erinevaid religioone, erinevad usundid.“ (Peeter) Mõni õpetaja piirubki ainult usundeid tutvustava kursusega, kasutades kas mainitud põhikoolikursuse ainekava või koostades ainekava ise.³

Õpetajad, kes õpetavad kahte kursust, lähtuvad märksa enam gümnaasiumi riikliku õppekava usundiõpetuse ainekavast. See on mõistetav, sest sellisel juhul kattub õpetatavate kursuste hulk riikliku ainekava omaga. Ent õpetajad peavad leidma viisi, kuidas liita ainekavale eri religioone tutvustav osa, sest nende hinnangul on õpilaste eelnevad teadmised puudulikud gümnaasiumi ainekava läbimiseks. Mõni õpetaja seob usundeid tutvustava kursuse kas esimese või teise gümnaasiumi ainekava kursusega. Näiteks ütles õpetaja põhikooli usundeid tutvustava kursuse kohta: „*Ma tean, et neil ei ole seda [s.t põhikooli usundiõpetust] all, ja siis ma võtangi julgelt sealt ka [materjali].“* (Emma)

Kaks intervjueeritut õpetasid kolme kursust kohustuslikuna kõigile õpilastele, kes olid usundiõpetuse valikainena valinud. Üks õpetaja õpetas kolme kursust, mille hulgast õpilastel oli võimalik valida üks või mitu kursust. Ühes koolis olid kolm usundiõpetuse kursust ühele õppesuunale kohustuslikud, teistele õppesuundadele oli usundiõpetus aga valikaineks. Viimasel juhul said õpilased valida, kas õppida usundiõpetust ühe, kahe või kolme kursusena. Veel ühes koolis õpetati kuni nelja kursust, kuid ainult suunaainena, kusjuures mõnes õppesuunas polnud ühtki religiooniga seotud kursust.

Õppesisu oli kolme ja enama kursuse puhul kõige mitmekesisem, kuid neljal juhul viiest oli ühe kursuse sisuks tutvumine maailma religioonidega. Ühel juhul oli maailma religioonide tutvustamine aga jaotatud kolme kursuse vahel. Mõni õpetaja alustas usundiõpetuse õpetamist just usundeid tutvustavast kursusest: „*...maailma usundid tegelikult õppekavaliselt käib põhikooli viimasesse astmesse. Aga kuna nad põhikoolist tulevad*

³ Ühe kursuse õpetamise puhul kajastub õppe-eesmärkides enam maailmakodaniku kasvatamise diskursus, mille oslkes on algteadmiste saamine eri religioonide kohta. Selliseid teadmisi nähakse olulisena nüüdismaailmas hakkama saamiseks (vt täpsemalt Härm 2018: 115–118).

väga erineva ... teadmistepagasiga või teadmatuspagasiga, siis ma ... olen selle maailma usundite kursuse ette teinud [s.t õpetanud esimese kursusena]. Ma tean küll, et see on põhikooli viimane aste ja osa on selle läbinud ja osa tunnevad seda väga hästi, aga ma olen ikkagi selle ette õpetanud.“ (Jaan)

Kokkuvõttes võib öelda, et ükski intervjuueeritud õpetaja ei lähtunud eeldusest, et õpilased on põhikoolis läbinud usundeid tutvustava kursuse. Kuna valdavalt pole õpilased sellist kursust põhikoolis õppinud, siis on õpetajate üks peamine ülesanne õppesisu valikul liita see materjal oma töökavasse. Ühtpidi on see ainekavadest tulenev probleem, kuid selle laiem põhjus on see, et on tegemist valikainega, mida õpetatakse suhteliselt vähestes põhikoolides (vt joonis 2). Õpetajate lahendused probleemile, millal ja millises mahus suuremaid religioone tutvustada, on erinevad. Olulisel määral sõltub see õpetatavate kursuste hulgast.

USUNDIÕPETUSE TUNDIDES KÕRVALE JÄÄVAD TEEMAD

Intervjuudes ilmnes mitu teemat, mida usundiõpetuse tundides eri põhjustel vähem käsitletakse või mis hoopis välja jäävad. Järgnevalt on vaadeldud, millised need teemad õpetajate endi sõnul on ja mida nad nimetasid kõrvalejäämise põhjustena.

Usundiõpetusest väljajäävate teemade hulgas nimetasid õpetajad näiteks usunditega seotud ajaloosündmuste käsitlemist. Selle põhjusena toodi välja peamiselt ajapuudust, ent ka seda, et „*see ei toimi*“ (Doris), s.t ei ole õpilastele huvitav. Õpetajate arvates on oluline lasta tundides õpilastel endil rääkida või lahendada loomingulisi ülesandeid. Mitu õpetajat viitas, et näiteks ristiusu ja islami kujunemist käsitletakse ka ajaloo ainekursustes ja seega on võimalik usundiõpetuses nende teemade arvelt aega kokku hoida. Ent välja võivad jääda ka uususandid. Selle põhjusena nimetati korduvalt, et neid käsitletakse kursuse lõpus, kuid viimased tunnid kipuvad ära jääma.

Intervjuudest ilmnes, et üks teema, mis küll käsitlemata ei jää, kuid millele mitu õpetajat vähem aega leiavad, on kristlus. Seda põhjendasid õpetajad sellega, et kristlusega puutuvad õpilased ikka kokku ja see pole õpilastele nii huvipakkuv kui teised usundid. Ent üks õpetaja tunnistas

kristluse kohta, et „*see on mu kõige nõrgem koht*“ (Emma) ja ta jätab selle seepärast kursuse lõpu poole. Üks õpetaja nentis, et kristlust on keeruline õpetada, kuna seda käsitlev osa tema kasutatavas õpikus puudub.⁴

Mitu õpetajat tõi eriti esile, et kõrvale jäävad need ainekavas olevad teemad, mida nad õpetada ei oska. „*[Ainekavas] on ka palju asju, millele mul hammas ei hakka peale ja ma ei saa rääkida nendest.*“ (Riina) Kuigi nende teemade kohta enamasti näiteid tuua ei osatud – „*...ma peast nüüd ei teagi, sest ma ei loegi neid, sest ma ei saa aru.*“ (Emma) –, mainis kaks õpetajat näiteks Eesti usundeid: „*...mida ma praegu ei julge õpetada, on need Eesti maausud*“ (Sirje). Eeltoodu põhjal võib väita, et endiselt oleks oluline korraldada õpetajatele koolitusi ainekava kasutamise kohta, ent ka süvendatud koolitusi erinevate ainekavas olevate teemade kohta.

Pearaegu kõik õpetajad mainisid, et kogu kursuse jaoks planeeritud materjali ei jõua nad läbi võtta. Arusaadavalt võib kursuse ettenähtud 35 õppetunnist mõni ära jääda. Umbes neljandik õpetajatest nimetas ajapuhust põhjusena, miks tuleb teha kavandatud õppesisu puhul valikuid ja osa teemasid kursuse kestel välja jätta. Nad sidusid selle tundide ärajäämisega kas pühade või mõne ürituse tõttu. „*...tihti sõltub ka sellest, kui palju pühased juhtub tundide ajal. [–] Jälle lükkub midagi edasi, kuskilt midagi võtad vähemaks.*“ (Meelis) Ent ka mitu õpikut „Usundimaailma suured küsimused“ (Jürgenstein, Schihalejev 2011) kasutavat õpetajat mainis, et õpikus olevaid teemasid, mis on planeeritud ka kooli vastava kursuse ainekavasse, ei jõua nad ühe kursuse jooksul käsitleda.

Seda, mida tunnis käsitletakse, võib mõjutada ka usuliste vaadetega õpilas(t)e olemasolu klassis. „*Ja teine asi, mis alati klassis mängib kaasa ... on see, et ega selles klassis ei ole juhuslikult sel korral mõnda tõsiselt usklikku õpilast sees. ... ja sellisel juhul sa pead ... tõesti igasuguste väljendite ja teemade valimisel ettevaatlik olema.*“ (Mari) Kõik õpetajad, kes seda teemat esile tõstsid, kinnitasid, et nad püüavad vältida õpilaste usuliste tunnete haavamist. Mõne religiooniga seotud õpilasi on koolis vähe ja neid võib ka „vaidlikuks vähemuseks“ (Schihalejev, Ringvee 2017) nimetada, kaasõpilased

⁴ Tuleb küll märkida, et mitmed õpetajad pööravad kristlusele võrreldes teiste usunditega rohkem tähelepanu. Seda eriti juhul, kui õpetatakse mitut usundiõpetuse kursust või kui õppe-eesmärkide diskursustest on esiplaanil eurooplase identiteedi kasvatamise diskursus, mis rõhutab religiooni, kultuuri ja traditsioonide seost ning näeb kristlust Euroopa ja Eesti kultuuriruumi olulise mõjutajana (vt Härm 2018: 118–121).

ei pruugi nende usulistest veendumustest alati teadlikudki olla. Üks õpetaja kirjeldas seda olukorda järgnevalt: „Aga kui seal klassis on ütleme kaks, vahel üks, niisugune väga selgete usuliste vaadetega õpilane, kellest siis teised nagu tahes-tahtmata juba hulgaga üle sõidaksid, siis ma olen mõelnud, parem me seda teemat ei võta. Et ei ole vaja temal haiget saada ja teised ei võida ka sellest väga midagi, kui ütleme, et seda teemat arutada. Ühtepidi ma püüan õpilasi hoida.“ (Jaan)

ÕPILASTE SISSETOODUD TEEMAD

Usundiõpetuse ainekavas on seisukoht, et „tähtis on ... luua seoseid õpilaste küsimuste ja probleemidega. Soovitav on kaasata õpilasi usundiõpetuse töökava koostamisse“ (Gümnaasiumi riiklik õppekava 2011). Intervjuudest ilmnes, et õpilasi kaasatakse kas nende poolt tundides tõstatatud teemade üle arutledes või küsides õpilastelt, mida nad sooviksid tundides käsitleda, ja kujundades ainekava nende vastuseid arvestades.

Mitu õpetajat tegi õppeaasta alguses õpilastele kirjaliku küsitluse, kus nad muu hulgas lasid õpilastel endil nimetada neile kõige enam huvi pakuvaid teemasid või valida neid etteantud teemade hulgast. Mõni õpetaja küsitles õpilasi ka enne kursuse lõppu, lastes õpilastel valida välja viimased käsitletavat teemasid. Nii said õpilased kursuse sisu osaliselt ise kujundada. Õpetajad ütlesid valdavalt, et kursuse algul soovivad õpilased eelkõige tutvuda eri usunditega. Konkreetsetest usunditest tundsid õpilased enam huvi islami, aga ka budismi ja hinduismi vastu, või oskasid neid nimetada. Intervjuudest ilmnes, et õpilastele pakuvad huvi ka eksistentsiaalsed küsimused⁵, millest enim nimetati surma teemat.

Küsimusele, kas tunnis õpilaste tõstatatud teemadega minnakse kaasa, vastasid õpetajad jaatavalt. Õpilastel kerkinud küsimused on „*praktilised*“ (Tõnu), puudutades teemasid, millega nad ise igapäevaelus kokku puutuvad. Õpilastele pakuvad huvi kohapeal tegutsevad kogudused ning New Age'iga seotud uskumused, näiteks inglid, deemonid jms. Ühe õpetaja sõnul „*siis nad oskavad ennast ka sinna sisse panna. [-] See on nagu palju parem*“. (Doris) Paistab, et samal põhjusel antakse õpilastele võimalus

⁵ Eksistentsiaalsete küsimuste käsitlemine on oluline nendel õpetajatel, kelle õppe-eesmärkides on esiplaanil enesetundja kasvatamise diskursus. Selle diskursuse puhul on olulised õpilaste endi eksistentsiaalsed küsimused (vt Härm 2018: 121–125).

kujundada kursuste teemavalikut. Tundidesse jõuavad ka meedias kajastatud religiooniga seotud uudised ja arutlused. See, kui palju aega pühendatakse sellistele tunnis kerkivatele küsimustele, sõltub õpetajast. Mõned ütlesid, et neid küsimusi käsitletakse, kuid piiratud aja jooksul, et see ei lööks ajakava segi. Aga esines ka teistsugust lähenemist: „*Üldiselt ju, kuna riigieksamit ei ole, siis aega on, ja kui õpilaste poolt tõstatatakse midagi [s.t mõni küsimus], ikka arutame.*“ (Jaan)

Kokkuvõttes paistab, et suur hulk usundiõpetuse õpetajaid rakendab ainekavas olevat soovitusi kaasata õpilasi töökava koostamisse. Õpilased soovivad, et käsitletaks eri usundeid, kusjuures nimetada osatakse eelkõige islamit. Ent samas pakuvad neile huvi ka usuelu nähtused, millega nad ise on kokku puutunud, ja eksistentsiaalsed teemad.

ÕPIKUTE MÕJU ÕPPESISU VALIMISELE

Intervjuudest ilmneb, et ainekava kõrval mõjutab õppesisu kujundamist see, milline on õpikute valik. Näiteks vastas üks õpetaja, kelle kasutatud ainenimetus erineb riikliku ainekava omast, küsimusele, kust ta saab raamistikku töökavade koostamiseks, et see pärineb nii riiklikust ainekavast kui ka õpikutest: „*Ma olen osaliselt ikkagi kasutanud õpikuid.*“ (Margus) Ent intervjuudest selgub, et õpetajati erineb tugevasti see, millisel määral õpik või õpikud õppesisu mõjutavad. Samasugust erinevust on õpetajate puhul välja toonud ka näiteks Buchanan (2006: 751).

Õpikuid võib mõista kultuuriliste tööriistadena, mis hõlbustavad riiklikus õppekavas kirjeldatud teadmiste ja oskuste omandamist (Vestøl 2014: 90). Gümnaasiumi riiklikus usundiõpetuse ainekavas kirjeldatud kahest usundiõpetuse kursusest on spetsiaalselt kirjutatud õpik „Usundi maailma suured küsimused“ (Jürgenstein, Schihalejev 2011) olemas vaid kursusele „Inimene ja religioon“ (Gümnaasiumi riiklik õppekava 2011). Eespool on kirjeldatud, kuidas usundiõpetuste kursuste arv erineb kooliti. Vaid ühe erandiga jätsid ühte kursust õpetavad usundiõpetuse õpetajad Jürgensteini ja Schihalejevi (2011) õpiku kõrvale. Põhjuseks on ilmselt see, et nende jaoks on oluline keskenduda religioonide tutvustamisele. Üks õpetaja põhjendas õpiku mittekasutamist järgnevalt: „*See tuleb sellest, et selle ametliku ainekava [kursuse] „Inimene ja religioon“ õppesisu erineb kardinaalselt meie valikkursuse ... õppesisust. Et see õpik, mis on*

väga hea ja mõtlemapanev..., et ta on kogu aeg religioonideülene, et ta võrdleb neid, ta otsib erinevaid lähenemisi elule, surmale, sünnile, religioossele kunstile, muusikale. Aga minu kursus ... käsitleb religioone eraldi ja nende võrdlemise, analüüsini me jõuame siis nende arutelude, rühmatööde analüüsi juures. Siis on parem juba natuke rääkida neist, panna kokku, mis me oleme eri uske uurides saanud. See on vahva õpik, aga seda on võimalik kasutada siis, kui see aluskursus on läbitud. Aga kooli õppekava ei võimalda kahte kursust teha kuidagi.“ (Mari)

Nendest õpetajatest, kes õpetasid kahte või enamat kursust, kasutas seda õpikut vähemalt mingil määral üle poolte, enamasti need, kelle üks ainekursus lähtus vähem või rohkem riikliku ainekava kursusest „Inimene ja religioon“ (Gümnaasiumi riiklik õppekava 2011), sealhulgas eriti need, kes kas alustasid õpetamist või muutsid oma töökava uue riikliku ainekava ja õpiku tülles. „Aga sel ajal [s.t uue riikliku ainekava tülles] tuli välja minu meelest väga suurepärase Toomas Jürgensteini õpik ja siis ma muutsingi kursuse esimese poole [s.t esimese kursuse] selle õpiku peatükke järgivaks.“ (Tõnu) Seejuures võib õpik mõjutada õppesisu rohkemgi kui ainekava. „Ma seda [s.t ainekava] üks ühele ei järgi. Ma selle õpiku abil [kujundan töökava]..., ma väga seda [ainekava] ei vaata.“ (Tõnu) Ent ka näiteks kursuse puhul, mille nimetus erines riiklikus õppekavas toodutest ja mille õppesisu kattus vaid osaliselt kursusega „Inimene ja religioon“, kasutas õpetaja seda õpikut „võimalust mööda“ (Ants).

Nimetatud õpiku käepärasus õpetajatele, kes õpetavad kaht või enamat kursust, sõltub sellest, kuidas nad lahendavad probleemi, et õpilased pole põhikoolis läbinud eri usundeid tutvustavat kursust. Õpetaja, kes õpetas teise kursusena riikliku ainekava kursust „Inimene ja religioon“ sõnastas selle järgmiselt: „... see [„Usundimaailma suured küsimused“] on just nagu mõeldud nendele õpilastele, kes on läbinud selle maailma usundite kursuse, et tal on olemas see teooria, see baas ja et see teine kursus [s.t gümnaasiumi esimene kursus „Inimene ja religioon“] võiks olla kas just praktiline, aga õpilast rohkem kaasav.“ (Laura) Võib-olla sellest tulenevalt oli õpetajate hulgas, kes õpetasid kaht või enamat usundiõpetuse kursust, rohkem neid, kes kasutasid seda õpikut teist kursust õpetades, kui esimese kursusega olid õpilased saanud esmased teadmised eri religioonide kohta.

Õpikut „Usundimaailma suured küsimused“ (Jürgenstein, Schiha-lejev 2011) kasutas mitu õpetajat kursuse õppesisu ettevalmistamisel ka

sellisel juhul, kui nad neid õpikuid õpilastele kätte ei jaganud. Eriti hindasid õpetajad õpiku arutlusteemasid ja ülesandeid. Seega võib öelda, et see õpik mõjutas suuremat osa nende õpetajate valitavat õppesisu, kes õpetasid kahte või enam kursust.

Lisaks eespool nimetatud õpikule või hoopis selle asemel kasutasid õpetajad ka teisi õpikuid. Eelnevalt on kirjutatud sellest, et osa õpetajaid pöördub usundeid tutvustava kursuse kujundamisel põhikooli usundiõpetuse ainekava poole. Seega on mõistetav, miks kasutati õpikut „Usundid“ (Halme *et al.* 2010), mis sisu poolest sobib põhikooli III kooliastme kursuse „Üks maailm, erinevad religioonid“ (Põhikooli riiklik õppekava 2011) juurde. „*Ja minul on abiks see väikene kollane soomlaste raamat, maailma usundid, mis on eesti keelde tõlgitud, mis on tegelikult väga hea raamat, heade õpiülesannetega, mis on tegelikult mõeldud põhikoolile. Aga mina kasutan seda küll väga hea meelega siin gümnaasiumis. [–] Minu arust on [selles õpikus] jõukohane kõik. Aga ma tahaks muidugi, et oleks ka Eesti autoritelt selline [õpik], ütleme siis, et kohandatud Eesti kooli jaoks.*“ (Laura) Oma tundides või õpilastele antavates kodutöodes tarvitas seda neli õpetajat. Ka ülejäänud õpetajad tundsid seda paremini kui muid usundeid tutvustavaid õpikuid. Ent selle puhul on probleemiks kristlust käsitleva osa puudumine. „*Ja praegu selle kristlusega ongi nii, et siin ei ole ju kristlust sees. Siin on need teised igasugused usundid, aga kristlust ei ole.*“ (Riina)

Raamatut „Maailmareligioonid“ (Hattstein 2007) pidasid kolm seda õpikuna kasutanud õpetajat õpilastele „küllaltki raskeks“ (Meelis). „*See on küll ... tegelikult suhteliselt raske tekst. Ma pean tegelikult väga valima, kui ma neid tekste [kasutan], kõike ma ei anna neile lugeda. Ja kui nad on selle teksti läbi lugenud, siis me alati arutame selle läbi, et nad ... sellest aru saaksid. Sest muud varianti siin ei ole. Aga see on aluseks, see raamat.*“ (Sirje) Mitu õpetajat ütles, et selle raamatu eksemplare ja teisigi usundeid käsitlevaid raamatuid on koolis olemas, kuid õppetöös nad neid ei kasutanud. Samas said õpilased neid soovi korral lugeda. Kaks õpetajat kasutas õpikuna sarja „Leeriõpik“ kuuluvat raamatut „Maailma usundid“ (Mauranen 1990)⁶. Õpetaja, kes ise seda raamatut ei kasutanud, ütles, et „*neid leeriõpikuid on koolis liiga vähe, et neid kasutada ja natuke hakkavad ka juba iganema*“. (Malle) Aga selle õpiku puhul on sama probleem, mis eespool

⁶ Samast raamatust ilmus järgmisel aastal teine väljaanne (Mauranen 1991).

nimetatud õpikuga „Usundid“ (Halme *et al.* 2010), s.t selles puudub kristlust tutvustav osa. Samuti kaks õpetajat kasutas õpikuna „Kiriku ajalugu ja tänapäev. Kristlik eetika“ (Jürgenstein, Ruut, Friedenthal 1999) kirikulugu käsitlevat osa. Õpikute olemasolu pidasid oluliseks ka need õpetajad, kes kasutasid neid nii tunnis kui ka kodusteks lugemisülesanneteks vähe. „*Tundi andes ma kasutan õpikut suhteliselt vähe. [–] Aga ... kui keegi puudub või kui keegi ei ole saanud ... mingil põhjusel väga süveneda, et siis tal ... mingi võimalus peaks olema neid asju kodus ka lugeda.*“ (Jaan)

Intervjuudest selgus, et õpiku kasutatavust võib mõjutada ka soovitud õpiku kättesaadavus õpilastele. Kui suhteliselt uue „Usundimaailma suured küsimused“ (Jürgenstein, Schihalejev 2011) kohta ütles mitu õpetajat, et kooliraamatukogu on selle muretsenud, nii et kõigil õpilastel on võimalik see laenutada, siis mõnda vanemat õpikut (nt Jürgenstein, Ruut, Friedenthal 1999) pole saada piisavas koguses, et seda õpilastele jagada. Üks õpetaja tunnistab: „*Oleks meil rohkem teisi õpikuid ka valida, võib-olla me oleksime teinud mingisuguse muu valiku.*“ (Peeter) Mitu õpetajat avaldas otsesõnu soovi, et ilmuks uusi Eesti autorite koostatud õpikuid.

Intervjuude põhjal võib järeldada, et peamine põhjus, miks õpikut ei kasutata, on ainekavaga sobivate õpikute puudus. „*[Olemaolevad raamatud] ei ole õpikutena kasutatavad. Nad annavad väga hea ülevaate, aga õpikutena üks tund nädalas peaks olema natukene kergemalt ja samas ülevaatlikumalt käsitletud või siis vähemalt mingisugune ülevaade, kust ühe või teise teema kohta kirjandust [saaks], et kust saaks neid allikaid.*“ (Ella) Samas on ka õpetajaid, kes tunnistasid, et nad ei oska õpikut efektiivselt kasutada. Võimalik, et siin ei ole tegemist mitte niivõrd õpetajate oskamatuslega õpikut kasutada, vaid pigem sellega, et õpiku kõrvalejätmine on kas märk õpikute madalast kvaliteedist (Mikk 2000: 16) või hoopis kasutada olevate õpikute sobimatuses ainekavade või õpetajate valitud õppesisuga.

Õpetajate kasutatavate õpikute valik lähtub eelkõige sellest, kuidas õnnestus õpik sobitada kursuse sisuga. Oluline oli samuti õpikute kättesaadavus õpilastele. Ainsat gümnaasiumi riiklikule ainekavale vastavat õpikut (Jürgenstein, Schihalejev 2011) õpetajad kasutasid ja hindasid eriti selle õpiülesandeid. Kõik kolm muud õpikuna kasutatavat usundeid tutvustavat raamatut said õpetajatelt kriitikat. Sellises olukorras oleks esmalt vaja nüüdisaegset ja ülevaatlikku maailma usundeid tutvustavat õpikut, mis sisaldaks ka III kooliastme õpikus (Halme *et al.* 2010)

puuduvat kristluse osa. Lisaks võiks välja anda õpiku kursuse „Eesti usu-line maastik“ tarbeks, milles ühtlasi tutvustataks maailmareligioone. Intervjuudest selgus, et kursuse sisu võib suures osas sõltuda kättesaadavast õpikust. Seega kujundab kasutatavate õpikute valik õppesisu olulisel määral, ehk isegi rohkem, kui õpetajad seda ise teadvustavad. Teisalt ei saa õpikute rolli ka üle hinnata. Lõppkokkuvõttes määrab õppesisu siiski see, millised on õpetajate oskused õpikut kasutada.

INTERNET, ÕPPETÖÖS KASUTATAV ÕPPEKIRJANDUS JA MUUD ÕPPEMATERJALID ÕPPESISU MÕJUTAJATENA

Õpetajad võivad õpikutele lisaks kasutada raamatukogudest või internetist leitud materjale, kuid muu kirjandus pole kohandatud spetsiaalselt konkreetse kursuse tarbeks (Thomas, Rolin 2019: 43). Õpikute ning laiemalt õppekirjanduse (õpetajaraamatud, töövihikud jms) ja -materjalide koostamisel on tavaliselt võetud arvesse kehtivat ainekava. Ent kui õpetajad koostavad õppematerjalid ise (nt töölehed õpilastele) või kohandavad teistsugustest ainekavadest lähtuvaid õppematerjale, siis peavad nad ühtlasi sobitama need enda kasutatava ainekavaga. Seega võivad just õppematerjalide valimise ja valmistamise juures saada määravaks õpetajate isiklikud maailmavaatelised eelistused ja need võivad mõjutada õppesisu.

Õpetajad nii kasutavad internetti õppematerjalide leidmiseks kui ka suunavad õpilasi seal otsinguid tegema. Intervjuudest ilmnes, et õpetajad leiavad oma õppematerjale äärmiselt erinevatest allikatest. Mõned otsivad internetist ingliskeelseid materjale: „*Ma kasutan BBC religioonilehekülge päris palju. Õpilastel ei ole probleeme tänapäeval inglise keelega. Aga mõningatel ikkagi on ... eriti selliste spetsiifiliste tekstide puhul. [–] Maailmas religiooniõpetuse kodulehtesid on päris häid ja mina olen küll väga palju sealt ideid võtnud, mida teha ja kuidas teha.*“ (Anne)

Võiks arvata, et interneti kaudu kättesaadavad materjalid korvavad usundiõpetuse õpikute napi valiku.⁷ Intervjuudest ilmnes, et valdavalt

⁷ Lootust, et digikogumikud võiksid olla õpikutele alternatiiviks, on avaldatud ka teiste õppeainete kohta (Rikka, Semidor 2017: 82).

õpetajad julgustasidki õpilasi internetis leiduvaid materjale kasutama. Ent mitte alati ei pööratud tähelepanu sellele, et õpetada ka neid materjale kriitiliselt analüüsima ja otstarbekohaselt kasutama. Internetis leiduva kohta arvas üks õpetaja: „Ma olen ka ise tuhlanud ringi ja vaadanud, mida internetis leida võib, vabavarana, ja ma olen õpilasi juhatanud nende juurde, just selliste koduste kirjalike tööde osas. Ma olen julgustanud ka kasutama, tavaliselt ma olen siis soovitanud, sest kõik asjad ei ole päris võrdelised oma kvaliteedilt. [...] Selle tõttu tuleb nagu ise enne nii öelda see lõngakera lahti harutada ja vaadata, kus sa mida leiad. Aga jah, internetipõhiste materjalide kasutamisele olen ma ka suunanud õpilasi, kuna nad nagunii ... ühel või teisel viisil istuvad võrgus kogu aeg.“ (Margus) Sellest näitest ilmneb, et õpilaste suunamine infootsingutes põhjustab õpetajale lisatööd. Seega ei asenda internetist pärit materjalid ainekavakohaseid õpikuid. Küll aga oleks lisaks vaja ka selliseid meetodilisi materjale, mis suunaksid õpilasi internetis leitavaid religioonilaseid materjale kriitiliselt hindama ja kasutama.

Õpetajad nentisid, et õppematerjali on praegu võimalik leida ja selle taha midagi ei jää: „Materjali on palju. Materjali üle ma ei kurda, kõike seda on.“ (Malle) Teisalt peavad õpetajad vajaliku siiski raamatutest ja internetist ise üles otsima ja tunnisu jaoks kohandama: „Aga üldiselt mulle tundub või minu enda praktika on see, et siiski on jätkuvalt ... need ajad, mil väga palju ise toodad, uurid, võtad kokku õppematerjale. Selles osas eristub jätkuvalt usundiõpetus mõnedest teistest ainetest. Aga mõtlen ka, et ega ... päris ka sellist tunnet ei ole, et ... mida teha, no kust võtta või mis.“ (Kadi) Õppematerjale tuleb pidevalt ka kaasajastada: „Paratamatult tulevad uued ja huvitavamad asjad peale ja need teemad natukene muutuvad.“ (Anne) Hoolimata õppematerjalide koostamise töömahukusest väljendus intervjuudes õpetajate innukus nende kokkupanemisel.

Intervjuude põhjal võib öelda, et valdavalt on koolides mitmekesisest kirjandust usundite kohta. Lai valik on religioosseid alustekste ja nendega on õpilastel võimalik tutvuda. „Kes tahab, saab vaadata [raamatuid], tunnis alati näitan [raamatuid] juurde.“ (Doris) Ent kompaktestest eestikeelsetest usundeid tutvustavatest materjalidest paistab siiski nappus olevat, sest näiteks üks õpetaja nimetas õppekirjandusega seoses Jehoova tunnistajate koostatud brošüüri maailma usunditest: „Üks õpilane oli mul paar aastat tagasi Jehoova tunnistaja ja ... ta oli ka usundiõpetuses ja tema tõi

mulle ühe raamatu, mida see Jehoova tunnistajate kogukond on välja andnud ja [seal] on maailma usundid sees kõik ja väga hea ülevaade. Jehoova tunnistajad ütlevad samamoodi, et meil on erinev nägemus jumalast, [aga] meil on üks jumal. Minu meelest ... see oli väga hea raamat niisugune. Kõikidest usunditest on seal tõesti kirjas ja [nad] lähtuvad põhimõttest, [et] ainult me nägemus jumala toimimisest ja mis iganes tegevusest on erinev.“ (Ella) Tundub, et õpetaja ei teadvustanud, millisel määral võivad sellised usuühingu koostatud materjalid teiste usundite kohta kallutatud olla.

Pildimaterjali vaadati tunnis nii raamatutest kui ka internetist. Tunnides kasutati rohkelt õpetajate endi reisidel tehtud fotosid. Palju kasutati erinevaid videoid, mida õpilased õpetajate sõnul meelsasti vaatavad. Mitu õpetajat nimetas, et just lühikesed tunnis kasutatavad videod oleksid õppematerjalina väga oodatud. Üks õpetaja põhjendas videote kasutamist sellega, et õpilased keskenduvad nii paremini: *„Lastel oleks seda pilti väga palju juurde vaja, nad ei ole harjunud kuulama, ja kui nad kuulavad, siis nende tähelepanu hajub kergesti ära, et nad on internetipõlvkonnas, ikka tahavad näha asju.“* (Tõnu) Filmide valiku põhimõtted võivad olla aga küsitavad. Kui õpetaja näitab tunnis ainult Jeesuse elu või kristlikku misjonitööd kajastavaid filme, siis annab see tunnistust pigem õpetaja isiklike seisukohtade tutvustamisest kui ainekavaga arvestamisest.

Mitte alati ei olnud kasutatavad õppematerjalid usaldusväärsed ega ainekava seisukohast asjakohased. Näiteks jagas üks õpetaja õpilastele kokkuvõtet islami kohta (Fallaci 2015), milles esitatud seisukohtade adekvaatus on akadeemilisest vaatenurgast küsitav.⁸ Väärib tähelepanu, et teisalt rõhutas seesama õpetaja vajadust kasutada eri seisukohti tutvustavaid materjale. Kirjeldatud juhul ta teadaolevalt seda ei teinud, vaid esitles Fallaci teksti usaldusväärse teabeallikana.

Mitu õpetajat ütles intervjuudes, et nad annavad endile aru oma õppematerjalide valiku subjektiivselt küljest. *„Ma nägin selle ise ära, et olid teemad ... küll õpikust siin ... näiteks „Usundimaailma suured küsimused“, aga minu tunnis need ei tööta ja sealsamas olid teemad, mis panid mind ennast särama ja ma nägin, et läksid õpilastele korda.“* (Mart) Artiklis on eespool kirjeldatud, miks usundiõpetuse õpetajad ei saa piisavalt toetuda ainekavale ja õpikutele. Sellises olukorras ei pruugi ka oma subjektiivsete otsuste

⁸ Autoriks oli omal ajal palju kõmu tekitanud ajakirjanik, kelle kirjutistele vajutasid pitseri islamivastased poliitilised vaated (vt nt Orsini 2006).

teadvustamine aidata suuremas osas vältida õpetaja enese arusaamadest lähtuvaid valikuid. Näiteks rääkis üks õpetaja, et kuigi ta kasutas ühel aastal „Piibliõpikut“ (Jürgenstein 1997), siis loobus ta selle kasutamisest, sest õpilased kirjutasid: „Nüüd me saime teada, et Jeesus Kristus tegelikult ei tõusnudki surnuist üles. See oli lihtsalt tema pooldajate jüngerite usk ... Me ikka enne arvasime, et tõusis nagu üles, aga nüüd saime teada, et ei tõusnud. Siis ma leidsin küll, et ... niisugust õpikut ma küll nüüd ei hakka kasutama, mille tulemuseks on see, et terve klass sai veendumuse, et tarkade teoloogide teoloogia tulemusena Jeesus ei tõusnud surnuist üles.“ (Andres) Õpetaja sõnul ei soovinud ta liberaalteoloogilisi vaateid levitada. Raamatus tutvustatakse eri seisukohti Jeesuse ülestõusmise kohta, aga ei öelda, milline neist on õige (Jürgenstein 1997: 171–175; vrd 51–52). Kui õpilased õpikust teisiti aru said, võiks seda seletada pigem nende puuduliku funktsionaalse lugemisoskusega ja mitte autori teoloogilise kallutatusega. Seega jääb mulje, et otsuse taga õpikut mitte kasutada seisis tegelikult soov vältida õpilaste igasugust kokkupuutumist õpetaja meelest ekslike seisukohtadega.

Seega võib öelda, et just õpikute kõrvale teiste õppematerjalide valimisel ja koostamisel võivad tulla rohkem esile õpetajate isiklikud arusaamad ja maailmavaatelised eelistused. Need kujundavad ainekava ja õpikute kõrval usundiõpetuse õppesisu. Vajaks eraldi uurimist, kas ja kui palju on tegeletud praeguse õppekava ajal teiste valikainete õppematerjalide arendamisega.⁹ Kui see on jäetud täiesti õpetajate endi hooleks, siis võib arvata, et iga õpetatav valikkursus on tugevalt õpetaja enda nägu. Õpetajad vajaksid ka tuge näiteks meetodiliste materjalide kujul, kuidas toetada õpilaste endi religioonalaseid infootsinguid ja õpetada neid leitud kriitiliselt analüüsima.

KOKKUVÕTE

Nagu teiste õppeainete puhul, nii peaks ka usundiõpetuse õppesisu valikut üldhariduskoolis eelkõige kujundama ainekava ja toetama õpikud. Intervjuudest ilmnes, et õpetajad ei saa piisavalt tuge kummastki.

⁹ Kevadel 2016 vastuvõetud uue õppekirjanduse määruse järgi on nii õppekirjanduse andmed kui ka retsensioonid kättesaadavad e-Koolikotis ja loodetakse, et see „soodustab ka nõudluse teadlikumaks muutumist ning suurendab kasutajamugavust õppekirjanduse otsimisel ja valimisel“ (Rikka, Semidor 2017: 83).

Usundiõpetust õpetatakse enam gümnaasiumiastmes ja seetõttu saab nii ainekava kui ka õpikutega seoses peamiseks probleemiks, et põhikoolis ei ole õpilased läbinud III kooliastme maailmausundite kursust. See aga tähendab, et õpetajad liidavad usundeid tutvustava osa ühel või teisel viisil gümnaasiumi ainekavaga või piirduvad põhikooli viimase astme kursuse õpetamisega. Eestile on iseloomulik, et kristlust tuleb õpetada nagu teisi usundeid ja seepärast jäävad puudulikuks soome keelest tõlgitud usundeid tutvustavad õpikud (Halme *et al.* 2010, Mauranen 1990; 1991), kus eksplitsiitselt puudub kristluse käsitlus. See, et õpetatakse kas ainult või peamiselt eri usundeid, tuleneb mitmest asjaolust: õpilaste eelteadmiste puudumine, need tunduvad õpilastele rohkem huvi pakkuvat jms. Samas tuleb esile vastuolu usundite tutvustamisega piirdumise ja õpilaste soovi vahel käsitleda usundiõpetuses eksistentsiaalseid küsimusi.

Õpikud küll mõjutavad usundiõpetuse õppesisu valikut, kuid ei määra seda täielikult, sest nende kõrval või hoopis nende asemel kasutavad õpetajad ka muid õppematerjale. Intervjuude analüüsimisel tuli esile õpetajate kasutatud õppematerjalide suur mitmekesisus. Õppematerjalide valimise ja valmistamise juures ilmnevad enam õpetajate isiklikud maailmavaatelised eelistused. Toodud näited intervjuudest osutavad sellele, et ka õpetajatel võib olla puudus oskusest õppetöös kasutatavaid materjale kriitiliselt analüüsida. Samuti tuleb ette juhtumeid, kus õpetaja seda ise teadvustamata kuulutab sisuliselt omaenda maailmavaatelist seisukohti. Samas olid kõik intervjuueeritud ühel meelel, et põhimõtteliselt seda teha ei tohiks. Seega on väga olulised õpetajaharidus ja õpetajatele pakutavad täienduskoolitused, et nad oskaksid õppematerjale kriitiliselt hinnata ning vajadusel oma maailmavaatelist kallutatust ära tunda.

Tegelikku õppesisu valikut gümnaasiumis mõjutavad seega eelkõige valikainete pakkumisega ning riikliku ainekava ja õpikutega seotud probleemid, samuti õpetajate maailmavaatelised eelistused ja oskus õppematerjale kriitiliselt hinnata. Arendamist vajab usundiõpetuse ainekava ja edasist uurimist valikainete pakkumine gümnaasiumis laiemalt. Vaja on uusi nüüdisaegseid õpikuid ja ainekavast lähtuvaid õppematerjale. Ent need on siiski õpetajad, kes teevad otsuse, mida ja kuidas kasutada ning mil viisil õpetada.

Bibliograafia

- Buchanan, Michael T. 2006. „Textbooks in Religious education“. *International Handbook of the Religious, Moral and Spiritual Dimension in Education*, edd. Marian de Souza et al.: 749–762. Dordrecht: Springer.
- Gümnaasiumi riiklik õppekava. 2011. *Riigi Teataja I*, 14.01.2011, 2.
- Halme, Lasse; Parviola, Jarno; Sjöblom, Tom; Vaaramo, Riitta. 2010. *Usundid. Müüdid, jumalad, tavad, sümbolid. III kooliastme usundiõpetuse õpik*. Tallinn: Koolibri.
- Hattstein, Markus. 2007. *Maailmareligioonid*. Tallinn: Koolibri.
- Holt, James D. *Religious Education in the Secondary School. An Introduction to teaching, learning and the World Religions*. London, New York: Routledge.
- Härm, Silja. 2018. „Eesti gümnaasiumiastme usundiõpetuse eesmärgid õpetajate pilgu läbi“. *Usuteaduslik Ajakiri*, 2: 112–131.
- Jürgenstein, Toomas. 1997. *Piibliõpik ja dogmaatika alused*. Tallinn: Koolibri.
- Jürgenstein, Toomas; Ruut, Riina; Friedenthal, Tiina-Erika. 1999. *Kiriku ajalugu ja tänapäev. Kristlik eetika. Religiooniõpetuse õpik gümnaasiumile*. Tallinn: Koolibri.
- Jürgenstein, Toomas; Schihalejev, Olga. 2011. *Usundimaailma suured küsimused. Ideed. Kogemused. Arvamused. Vastused. Gümnaasiumi usundiõpetuse õpik*. Tallinn: Koolibri.
- Mauranen, Maija-Liisa. 1990. *Maailma usundid*. Keuruu: Otava.
- Mauranen, Maija-Liisa. 1991. *Maailma usundid. Õpik keskkoolile*. Tallinn: Eesti Õppekirjanduse Keskus.
- Mikk, Jaan. 2000. *Textbook: Research and Writing*. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang.
- Orsini, Francesca. 2006. „Cannons and rubber boats. Oriana Fallaci and the „Clash of Civilizations““. *International Journal of Postcolonial Studies*, 3: 444–460.
- Põhikooli riiklik õppekava. 2011. *Riigi Teataja I*, 14.01.2011, 1.
- Sakaranaho, Tuula; Salmenkivi, Eero. 2009. „Tasavertaisen katsomusopetuksen haasteet: Pienryhmäisten uskontojen ja elämäntiedon opetus Suomessa“. *Teologinen Aikakauskirja*, 5: 450–470.
- Saldaña, Johnny. 2013. *The coding manual for qualitative researchers*. Los Angeles etc.: Sage.

- Schihalejev, Olga. 2009. *Estonian Young People, Religion and Religious Diversity: Personal Views and the Role of the School*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Schihalejev, Olga. 2012. „Kas usundiõpetust peaks kartma?“. *Eesti piirkondlik areng. 2012. Regional Development in Estonia*, ed. Ene Narusk: 135–150. Tallinn: Statistikaamet.
- Schihalejev, Olga; Ringvee, Ringo. 2017. „Silent Religious Minorities in Schools in Estonia“. *Religion, Education and Human Rights. Theoretical and Empirical Perspectives*, edd. Anders Sjöborg, Hans-Georg Ziebertz: 63–76. Cham: Springer.
- Tammo, Joosep; Kond, Meelis; Nigola, Tiiu, edd. 1993. *Usuõpetuse õppekava*. Tallinn: Riigi Kooliamet.
- Thomas, Andrew; Rolin, Alf. 2019. „Reading religion in Norwegian textbooks: are individual religions ideas or people?“. *British Journal of Religious Education*, 1: 41–53.
- Valk, Pille. 2008. „Religiooniõpetusest Eestis“. *Töid religioonipedagoogikast I*, ed. Valk, Pille: 81–122. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Vestøl, Jon Magne. 2014. „Text interpretation and educational design in Norwegian“. *British Journal of Religious Education*, 1: 88–101.
- Zilliacus, Harriet. 2014. *Supporting students' identities and inclusion in minority religious and secular ethics education: A study on plurality in the Finnish comprehensive school*. (PhD diss) University of Helsinki.

Veebiviited

- Erakooliseadus*. 2010. Riigi Teataja I osa, nr 42, art 240. <https://www.riigiteataja.ee/akt/13332410> (31.03.2019).
- Fallaci, Orlana. 2015. „Islam ja Euroopa. Kiirkursus“. *Objektiiv*, <http://objektiiv.ee/islam-kui-kultuurikandja-ja-pommipanija/> (31.03.2019).
- Haridus- ja Teadusministeerim. 2010. *Seletuskiri gümnaasiumi riikliku õppekava määruse eelnõu juurde*, https://www.hm.ee/sites/default/files/2010._aasta_gumnaasiumi_oppekava_seletuskiri.pdf (31.03.2019).
- Haridus- ja Teadusministeerium. 2016. *2016/17 õppeaasta arvudes*. https://www.hm.ee/sites/default/files/2016-2017-oppeaasta_arvudes.pdf (21.02.2019)
- Haridus- ja Teadusministeerium. 2018. *2018/19 õppeaasta arvudes*. <https://>

- www.hm.ee/sites/default/files/2018-2019_oppeaasta_arvudes.pdf (21.02.2019)
- Kallip, Kadri. 2016. „Valikkursuste pakkumisest gümnaasiumides“. *Ülevaade haridussüsteemi välishindamisest 2015/2016. õppeaastal*: 68–74. Tartu: Haridus- ja Teadusministeeriumi välishindamisosakond, https://www.hm.ee/sites/default/files/ulevaade_haridussusteemi_valishindamisest_2015-2016_oa.pdf.pdf (31.03.2019).
- Lamesoo, Katri; Ader, Angela. 2016. *Muutunud õpikäsituse rakendamise ja selleks erinevate valikute pakkumise seire korraldamine, sh gümnaasiumis valikkursuste rakendamise osas. Projekti raport*. Tartu: Tartu Ülikooli Haridusuuenduskeskus, https://www.ht.ut.ee/sites/default/files/ht_valikainete_raport_2016_lamesoo_ader.pdf (24.03.2019).
- Meede „Gümnaasiumivõrgustiku korrastamine“. *Riigi Teataja I*, 04.10.2012, 4. <https://www.riigiteataja.ee/akt/110102014006> (19.02.2019).
- Rikka, Mariann; Semidor, Kristi. 2017. „Õppematerjal – teadlik nõudlus, kättesaadavus ja õpetajate ühenduse kasvav roll“. *Ülevaade haridussüsteemi välishindamisest 2016/2017. õppeaastal*: 82–83. Tartu: Haridus- ja Teadusministeeriumi välishindamisosakond, https://www.hm.ee/sites/default/files/ulevaade_haridussusteemi_valishindamisest_2016-2017_oa.pdf (31.03.2019).
- EHIS 2005*. EHIS pedagoogide alamregister 15.12.2005. Religiooniõpetus Eesti üldhariduskoolides (sh filosoofia) 2005/2006. õppeaastal. Vastus Olga Schihalejevi saadetud päringule.
- EHIS 2007*. EHIS pedagoogide alamregister 10.11.2007. Usuõpetus või selle-sarnaste valikainete õpetamine 2007/2008. õppeaastal. Vastus Olga Schihalejevile saadetud päringule.
- EHIS 2008*. EHIS 10.11.2008. 2008/09. õa koolide nimekiri, kus õpetatakse religiooniõpetust või sellega lähedasi aineid. Vastus Olga Schihalejevile saadetud päringule.
- EHIS 2009*. EHIS 10.11.2009. Koolid, kus õpetati 2009/10. õa usundi-, religiooniõpetust ja nendega sarnaseid õppeaineid. Vastus Olga Schihalejevile saadetud päringule.
- EHIS 2011*. EHIS 10.11.2011 seis 10.01.2012 väljavõtte alusel. 2011/12. õa religiooniõpetust ning sellega seotud õppeaineid õpetavate üldhariduskoolide nimekiri. Vastus Olga Schihalejevile saadetud päringule.

- EHIS 2012.* EHIS 10.11.2012 seisu alusel (21.01.2013 väljavõte). Religiooniõpetus – nii religiooniõpetuse kui ka usundiõpetuse õpetajad – kõik üldhariduskoolides õpetatavad valikõppeained, mille nimetuses on sõnad „religioon“, „usu(ndi)õpetus“. Vastus Olga Schihalejevile saadetud päringule.
- EHIS 2013.* EHIS 10.11.2013 seis 08.01.2014 väljavõtte alusel. Andmed üldhariduskoolides valikainetena õpetatavate õppeainete kohta, mis on nimetuse alusel seotud usu, usundi, religiooniõpetuse, filosoofia ning kultuurilooaga. Vastus Olga Schihalejevile saadetud päringule.
- EHIS 2014.* EHIS 10.11.2014 seisuga, 15.12.2014 väljavõtte alusel. Üldhariduskoolide nimekiri, kus õpetati 10.11.2014 seisuga usuga seotud õppeaineid. Vastus Olga Schihalejevile saadetud päringule.
- EHIS 2015.* EHIS õpetajate ja õppejõudude alamregister 10.11.2015 seisuga, 11.11.2015 väljavõtte alusel. Usu- või religiooniõpetus või sellega seotud õppeaineid õpetavate üldhariduskoolide nimekiri 2015/16. õa-l.
- EHIS 2016.* EHIS 10.11.2016 seisuga, 02.12.2016 väljavõtte alusel. Lepingutega õpetajate poolt antavad usundiõpetusega seotud õppeaineid. Vastus Olga Schihalejevile saadetud päringule.
- EHIS 2017.* EHIS 10.11.2017 seisuga, 13.11.2017 väljavõtte alusel. Lepingutega õpetajate poolt antavad usundiõpetusega seotud õppeaineid. Vastus Olga Schihalejevile saadetud päringule.
- EHIS 2018.* EHIS 10.11.2018 seisuga, 30.11.2018 väljavõtte alusel. Lepingutega õpetajate poolt antavad usundiõpetusega seotud õppeaineid. Vastus Olga Schihalejevile saadetud päringule.